

पारधी बेडा (वस्ती) - काळा गोटा येथील पारधी जमातीच्या आरोग्य विषयक
समस्यां आणि आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीचे भौगोलिक अध्ययन

डॉ. सुनील आखरे

मार्गदर्शक
पीएच. डी संशोधन केंद्र
भूगोल विभाग
कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा
महाराष्ट्र भारत

कु. ऋतुजा आमले

संशोधक विद्यार्थी
पीएच. डी संशोधन केंद्र
भूगोल विभाग
कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा
महाराष्ट्र भारत

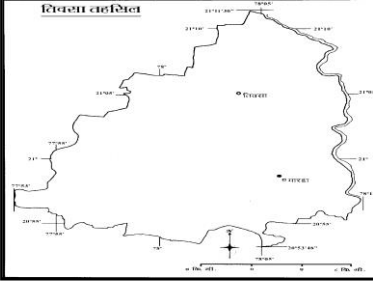
प्रस्तावना:-

मागील काही वर्षात भारत महाशक्तीच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे. सद्यस्थितीत भारत जगातील चौथी महाशक्ती आहे. परंतु आजही भारतात अनेक आदिवासी जमाती विकासापासून दूर आहे. दारिद्र, कुपोषण, अंधश्रद्धा, निरक्षरता, व्यसनाधीनता, बालविवाह, अस्वच्छता याप्रकारच्या अनेक समस्या या जमातीमध्ये दिसून येतात. यातूनच आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होतात. काळा गोटा हे १००% पारधी जमात असलेली वस्ती असुन येथे सुद्धा वरील समस्या दिसून येतात. प्रस्तुत शोध निबंधात काळा गोटा या पारधी बेडा (वस्ती) येथील पारधी जमातीचे आरोग्य विषयक समस्यांवर आर्थिक, सामाजिक भौगोलिक परिस्थितीच्या होणा-या परिणामाचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

डॉ. सुनील आखरे

कु. ऋतुजा आमले

1Page

अभ्यास क्षेत्र :-

महाराष्ट्राच्या विदर्भ विभागातील अमरावती हा महत्त्वपूर्ण जिल्हा आहे. अमरावती जिल्ह्याच्या तिवसा तहसील मधील मारडा या गावातील काळा गोटा ही पारधी वस्ती असून मारडा या गावापासून उत्तरेस १.७ कि.मी. अंतरावर आहे. काळा गोटा या वस्तीचा अक्षवृत्तीय विस्तार २०°५९'२२' उत्तर अक्षवृत्त

असून रेखावृत्तीय विस्तार ७८°०५'३३' पूर्व रेखावृत्त आहे. काळा गोटा ही १००% पारधी जमात असलेली वस्ती आहे. काळा गोटा वस्तीची ११७ पुरुष व १११ स्त्रिया अशी एकूण २२८ लोकसंख्या आहे.

उद्दिष्टे :-

काळा गोटा या पारधी बेडा (वस्ती) येथील पारधी जमातीचे आरोग्य विषयक समस्यांचे अध्ययन करून त्यामागील भौगोलिक कारणांचे विश्लेषण करणे.

माहिती स्रोत आणि संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनाकरिता प्राथमिक आकडेवारीचा उपयोग करण्यात आला आहे. ही आकडेवारी क्षेत्रीय सर्वेक्षणाद्वारे प्राप्त केली असून याकरिता काळा गोटा येथील एकूण ४७ कुटुंब प्रमुखांची मुलाखत घेण्यात आली. प्राप्त आकडेवारीचे विश्लेषण करण्याकरिता विविध सांख्यिकीय आणि नकाशाशास्त्रीय पद्धतींचा उपयोग करण्यात आला.

लोकसंख्या शास्त्रीय घटक:-

‘काळा गोटा’ पारधी बेडा (वस्ती) येथील ४७ कुटुंबामध्ये २२८ लोकसंख्या असून यात ११७ पुरुष व १११ स्त्रिया आहे. येथील लोकसंख्येचे वैशिष्ट्य पुढीलप्रमाणे

- अ) वय संरचना :- ‘काळा गोटा’ येथील लोकसंख्येची वयानुसार वर्गवारी केली असता असे दिसून येते की, सुमारे ७१% लोकसंख्या ३० वर्षांपेक्षा कमी वयाची असून केवळ १% लोकसंख्या ६० वर्षांपेक्षा जास्त वयाची आहे. (सारणी क्र. १)

काळागोटा वय संरचना

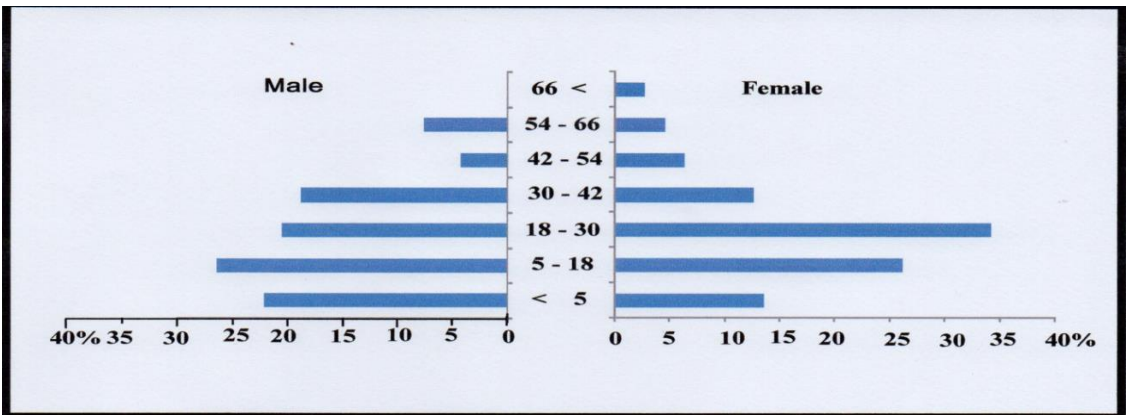
अ.क्र.	वय	लोकसंख्या	टक्केवारी
१	७ वर्ष >	४१	१८
२	६ ते १७ वर्ष	६०	२६
३	१८ ते ३० वर्ष	६२	२७
४	३१ ते ४२ वर्ष	३६	१६
५	४३ ते ५४ वर्ष	१२	५
६	५५ ते ६६ वर्ष	१४	६
७	६६ <	३	१

(सारणी क्र. १)

वरील सारणी वरून असे स्पष्ट होते की, 'काळा गोटा' येथे क्रियाशील लोकसंख्या ४८% असून अक्रियाशील लोकसंख्या ५२% आहे.

ब) लिंग संरचना :- 'काळा गोटा' येथील एकूण २२८ लोकसंख्येपैकी ११७ पुरुष व १११ स्त्रिया आहे. येथील लिंग गुणोत्तर दरहजार पुरुषामागे ९४८.७ या स्त्रिया आहे १८ वर्षापेक्षा कमी वय असलेल्या लोकसंख्येमध्ये पुरुषांचे प्रमाण जास्त असून ६६ पेक्षा जास्त वय असलेल्या लोकसंख्येमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे.(आलेख क्र.१)

लिंग संरचना

(आलेख क्र.१)

क) **आर्थिक स्थिती :-** 'काळा गोटा' येथील लोकसंख्येमध्ये ११० लोक (४८%) क्रियाशील असून यातील ९७ लोक मजुरी, ११ शेती, १ किराणा दुकान, १ शेळी पालन व्यवसाय करतात २ नागरिकांनी दारू भट्टीचा व्यवसाय करतो असे सांगितले. जरी दोघांनी दारू भट्टीचा व्यवसाय करतो असे सांगितले असले तरी अनेक लोकांचा दारू भट्टीचा व्यवसाय आहे तसेच अनेक दारू भट्टीवर मजुरी करतात. सुमारे ४७% कुटुंब प्रमुख मुंबई येथे रोजगाराकरिता दोन ते सहा महिने स्थलांतरित होतात. आर्थिक स्थिती कमकुवत असली तरी येथे कर्ज घेण्याचे प्रमाण कमी आहे. कर्ज बँक कडून न घेता सावकार किंवा नातेवाईकांकडून घेतात. कर्ज मुख्यतः शेती व्यवसायिकांनी घेतलेले आहे. सर्वच कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ३००००० लाखापेक्षा कमी आहे.

येथील ४९% पक्की घरे असून ४०% कुळाची व ११% मातीची घरे आहे. तसेच फ्रीज, टी. व्ही आणि गॅस या वैनीच्या वस्तू सुमारे १३% कुटुंबा जवळ असून १७ % कुटुंबाजवळ कुलर, ४% जवळ टेपेरेकॉर्डर आणि ६४ % जवळ मोबाईल आहे. ४३% घरामध्ये वीज कनेक्शन असून इतर लोकांनी अनधिकृत वीज कनेक्शन घेतले आहे.

ड) **सामाजिक स्थिती :-**

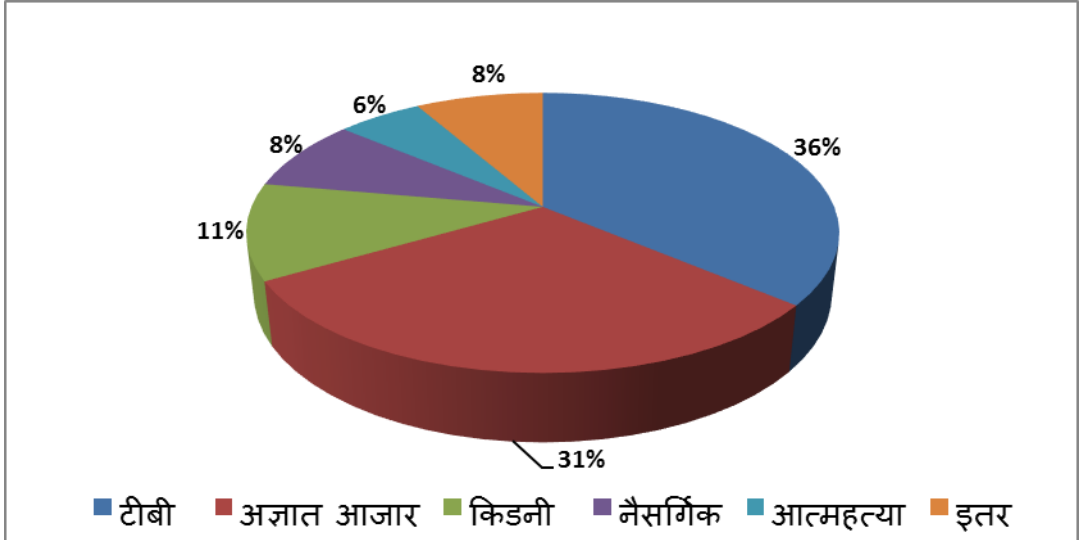
'काळा गोटा' येथील संपूर्ण लोकसंख्या पारधी या आदिवासी जमातीची असून केवळ ४७% लोकांजवळ जातीचे प्रमाणपत्र आहे, जात पडताळणी (Cast Validity) पत्र केवळ ७ % लोकांजवळ आहेत तसेच ७१% लोकांचे बँक खाते असून सुमारे ३०% लोकांजवळ ATM कार्ड आहे. सुमारे ८७% लोकांजवळ आधार कार्ड आहे केवळ लहान मुलांचे आधार कार्ड नाही. तसेच शासकीय योजनांचा लाभ फारसा मिळाला नाही.

इ) **आरोग्यविषयक स्थिती :-**

'काळा गोटा' येथे आरोग्यविषयक सुविधांचा अभाव असून प्राथमिक आरोग्य केंद्र ७ कि.मी. अंतरावर आहे. अस्वच्छता, अंधश्रद्धा असल्यामुळे व आरोग्यविषयक जागृती नसल्यामुळे 'काळा गोटा' येथे आजारी व्यक्तीचे प्रमाण खूप

जास्त आहे. सुमारे २६% कुटुंबामध्ये आजारी व्यक्ती आढळून आलेत. यामुळेच येथे मृत्युदर जास्त आहे. मागील १० वर्षांत एकूण ३८ लोकांचा मृत्यू झाला. यावरून हे स्पष्ट होते की, येथे मृत्युदर १७.७ (दरवर्षी प्रती हजारी १७.७ मृत्यू) आहे. भारताचा मृत्युदर ६.३ व असून 'काळा गोटा' येथील मृत्युदर भारताच्या दुप्पटीने जास्त आहे. येथील लोकांचे आयुष्यमान (मृत्युच्या वेळीचे सरासरी वय) ३८.८ इतके कमी आहे. भारतातील लोकांचे आयुष्यमान ६७.८ आहे. 'काळा गोटा' येथील आयुष्यमान भारतातील आयुष्यमानाच्या तुलनेत २९ वर्षांनी कमी आहे. येथील मृत्यूचे कारणानुसार वर्गीकरण आलेख क्र. २ मध्ये दिले आहे.

'काळा गोटा' येथील मृत्यूचे कारणानुसार वर्गीकरण

वरील आलेखावरून असे स्पष्ट होते की, सर्वात जास्त ३६% मृत्यू टी.बी. या आजाराचे झाले तर ३१% मृत्यू अज्ञात आजाराने झाले. किडनीच्या आजाराचे ११%, नैसर्गिक वृद्धापकाळाने ८%, आत्महत्यामुळे ६% आणि अपघात, सर्पदंश व कुत्रा चावणे यासारख्या इतर कारणामुळे ८% मृत्यू झाले आहे. अज्ञात आजाराने मृत्यू झाल्यामुळे पारधी जमातीमध्ये करणीमुळे मृत्यू झाले अशी अंधश्रद्धा आहे. अनेक मुलाखतदात्यांनी अज्ञात आजारामुळे मृत्यू झालेल्या लोकांना करणी केली तसेच भूतबाधा अघोरी शक्तीमुळे मृत्यू झाले असे उत्तर दिले.

निष्कर्ष :- प्रस्तुत शोध निबंधाचे निष्कर्ष पुढील प्रमाणे

अ) निरीक्षण :- प्रस्तुत संशोधनामध्ये खालील निरीक्षणे आढळून आली.

- १) 'काळा गोटा' येथील पारधी वस्तीमध्ये निरक्षरता, अंधश्रद्धा, व्यसनाधीनता, बालविवाह, अस्वच्छता या समस्या मोठ्याप्रमाणात आहे.
- २) 'काळा गोटा' येथील संपूर्ण लोकसंख्या पारधी या आदिवासी जमातीची असून सुद्धा ५५% लोकांजवळ जातीचे प्रमाणपत्र नाही तसेच ९३% लोकांजवळ जात पडताळणी पत्र नाही. २९% लोकांचे बँक खाते नाही तसेच केवळ ३०% ATM कार्डधारक आहे. येथील लोक बँक कडून कर्ज न घेता सावकाराकडून कर्ज घेतात.
- ३) येथे अक्रियाशील लोकसंख्या सुमारे ५२% आहे. यात लहान मुले व विधवा स्त्रियांची संख्या जास्त आहे.
- ४) 'काळा गोटा' येथील लोकांची आर्थिक स्थिती हलाखीची असून बहुतांश लोक मजुरी करतात. जास्त रोजगाराच्या लालसेने २ ते ६ महिने मुंबई येथे स्थलांतरीत होतात. तसेच अनेक तरुण दारू भद्दीवर मजुरी करतात किंवा दारू भद्दीचा व्यवसाय करतात.
- ५) आर्थिक स्थिती कमकुवत असून सुद्धा मोबाईलचे प्रमाण जास्त आहे. याउलट शासनाच्या मदतीने मिळणारी गॅस कनेक्शन व संडास यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे.
- ६) १००% आदिवासी वस्ती असून सुद्धा येथे शासनाच्या योजनांचा लाभ पुरेपूर मिळाला नाही.
- ७) येथे मृत्युदर अतिशय जास्त असून ही या जमातीच्या अस्तित्वासाठी धोक्याची घंटा आहे. विशेषतः येथील सरासरी आयुष्यमान केवळ ३८.८ वर्ष आहे. येथे सर्वाधिक मृत्यू टी. बी. मुळे आणि अज्ञात रोगाने झाले आहे. येथे वैद्यकीय सुविधांचा अभाव असून मृत्युदर जास्त असण्याला अंधश्रद्धा हे सुद्धा मुख्य कारण आहे.
- ८) येथे पिण्याच्या पाण्याकरिता नळ योजना असली तरी हि नळ योजना पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडविण्यास अपुरी आहे.

- ब) **उपाययोजना :-** वरील निरीक्षणाच्या अधारावर पुढील उपाय योजना सुचवीत आहे.
- १) येथे निरक्षरता, अंधश्रद्धा, व्यसनाधीनता, बालविवाह, अस्वच्छता या समस्या सोडविण्यासाठी जनजागृती करणे आवश्यक आहे. याकरिता शासनाने तसेच सामाजिक संस्थांनी उपक्रम राबवावे.
  - २) येथील १००% लोकांचे जातीचे प्रमाणपत्र तसेच जात परताळणी पत्र तयार करण्याकरिता शासनाने काळा गोटा येथे कॅम्प लावून शासन आपल्या दारी हा उपक्रम राबवावा. तसेच सर्व नागरिकांचे झिरो बॅलन्सवर बँक खाते काढावी.
  - ३) स्थानिक रोजगार निर्मितीसाठी शासन स्तरावर उपाययोजना करावी.
  - ४) शासनाच्या योजनाचा लाभ लोकांपर्यंत पोचविण्याचा प्रयत्न करावा.
  - ५) येथे वैद्यकीय सुविधा पुरविण्यात याव्या तसेच अज्ञात आजाराचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे सर्व लोकांची मोफत वैद्यकीय तपासणी करून घ्यावी.
  - ६) पिण्याच्या पाण्याच्या पूर्ततेकरिता पाण्याची टाकी बांधण्यात यावी.

संदर्भ :-

- १) हुसैन मजीद (२००१) : “ मानव भूगोल” रावत पब्लिकेशन ३ न २०, जवाहर नगर, जयपूर ३०२००४
- २) मामोरीया चतुर्भुज (१९९९) : “ मानव भूगोल” साहित्य भवन पब्लिशर्स एंड डिस्ट्रीब्युर्स (प्रा.) लि, ३४ लाजपत कुंज, आब्रा २८२००२
- ३) प्रसाद गोविंद, प्रमोदकुमार सिंह (२००७) : “जनसंख्या संसाधन एवं सामाजिक – आर्थिक रूपांतरण” डिस्कव्हरी पब्लिकेशन हाऊस ४८३१/२४, अन्सारी रोड दरियागंज, नई दिल्ली ११०००२